

Електронне наукове фахове видання "Державне управління: удосконалення та розвиток" включено до переліку наукових фахових видань України з питань державного управління (Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.11.2014 № 1279)

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ
удосконалення та розвиток

№ 2, 2010

[Назад](#)[Головна](#)

УДК 35.078:330.131.7

А.А. Халецька,
к.н.держ.упр., доцент, докторант НАДУ

КОНТУРИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА

У статті зроблено теоретичний аналіз чинників, що впливають на вироблення соціальної політики держави, формування стратегії соціального розвитку, визначення найвагоміших загроз соціальної безпеки. Запропоновані практичні заходи щодо створення надійних механізмів безпеки, які б блокували або ліквідували негативні наслідки дії системи загроз соціальної безпеки України, система соціального захисту населення якої знаходиться на етапі свого реформування.

В статье выполнен теоретический анализ факторов, которые влияют на разработку социальной политики государства, формирование стратегии социального развития, определение серьезнейших угроз социальной безопасности. Предложены практические мероприятия по созданию надежных механизмов безопасности, которые бы блокировали или ликвидировали отрицательные последствия действия системы угроз социальной безопасности Украины, система социальной защиты населения которой находится на этапе своего реформирования.

In the article it has been done the theoretical analysis of factors that influence into elaboration of social policy of a state, formation of social development, determination of the main threats for social security. It has been proposed the practical measures in creation of reliable security mechanisms which could lock or liquidate negative sequences of system of threats' actions in Ukraine while the system of social protection of population has being reformed.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Зв'язок з науковими і практичними завданнями. Соціальна політика держави формується під впливом різноманітних чинників, які різняться в залежності від місця виникнення (внутрішні та зовнішні), результативності впливу на вироблення соціальної політики як процесу (позитивні та негативні), за спрямованістю впливу на суспільство (орієнтовані на більшість членів суспільства, або індивідуалізовані) тощо. До таких чинників слід віднести ті причини, явища або суттєві обставини, які обумовили процеси, що викликали зміни у внутрішньому та зовнішньому середовищі, що впливає на вироблення соціальної політики держави в той або інший період часу (на етапі історичного та соціально-економічного розвитку, політичних змін), можуть сприяти чи ускладнювати досягнення цілей системи, яку здійснюють суб'єкти управлінської діяльності, і, проявилися як результат внутрішніх та зовнішніх можливостей соціальної політики.

Серед внутрішніх чинників впливу на вироблення соціальної політики держави необхідно розглядати нерівність регіонального розвитку на макро-рівні (промислово розвинуті регіони, регіони з переважаючим розвитком сільського господарства тощо) та нерівність територіального розвитку на мезо-рівні (сільська та міська місцевості, депресивні території та регіональні центри тощо). Внутрішні чинники можуть бути пов'язані з урахуванням економічних, соціальних, демографічних, екологічних, науково-технічних аспектів.

Зовнішні чинники впливу на вироблення соціальної політики держави можуть бути представлені політичними, економічними, міжнародними та соціальними чинниками, тоді як суб'єктами, або їх носіями, стає політика держави, поведінка конкурентів або партнерів з міждержавних угод та договорів, відносини з недержавними організаціями, міжнародними агенціями тощо. Деякі дослідники вважають, що зовнішні соціальні загрози зумовлені негативними наслідками глобалізації, й відносять до цієї групи: зростання безробіття, антагонізацію соціальної структури, люмпенізацію населення, декваліфікацію робочої сили, збільшення нездолених категорій населення, технологічне відставання економіки тощо [1, с.73].

Зовнішні чинники можуть бути пов'язані зі зміною кон'юнктури внутрішнього та світового ринків, зміною політичної ситуації як в межах держави так і в міжнародному масштабі, процесами інфляції, діяльністю держави (створенням цивілізованого ринку, його правових основ, забезпечення правопорядку в країні та її національній безпеці, стабілізації економіки, захисту конкуренції тощо). Чинники, що впливають на виникнення соціальних загроз в Україні, є схожими з тотожними чинниками в інших країнах світу як за умовами виникнення, так і за змістом, а також за набором позитивних та негативних рис, що їм притаманні.

Аналіз чинників дозволяє отримати важливі результати, прогнозувати можливості, складати плани для розробки системи запобігання (попередження) загрозам за наявності негативних явищ, розробляти стратегії. **Аналіз наукових досліджень. Виділення невирішених питань.** Врахування та детальне вивчення чинників впливу на вироблення соціальної політики держави внутрішнього та зовнішнього характеру дозволяють уявити механізм формування системи соціального захисту населення. Зазначені чинники впливу вбирають в себе вплив внутрішнього середовища в кожен даний конкретний момент часу. Разом з тим, вплив

зовнішнього середовища реалізується з запізненням, тому на засвоєння такого впливу потрібен певний період часу. З позиції вирішення практичних завдань вироблення соціальної політики держави існує позитивний досвід в визначенні стратегічних напрямів соціальної політики, а саме:

- забезпечення соціальної захищеності населення, збалансованого розвитку ринку праці, зайнятості населення;
- зростання заробітної плати та доходів населення;
- пенсійне забезпечення та соціальне страхування;
- розвиток гуманітарної сфери, охорони здоров'я, освіти;
- підтримка сім'ї, дітей і молоді;
- розвиток культури, туризму, спорту та фізичного виховання;
- соціальний захист;
- забезпечення житлом тощо.

Особливості регіонального розвитку також враховуються в процесі регіонального стратегічного планування – це „не тільки стан матеріальної бази культури, освіти, науки, охорони здоров'я, інших ланок соціальної сфери освіти, але й особливості природних умов...» [2, с.679].

Конкретні стратегічні завдання дозволяють ефективно використовувати потенціал управління соціальною сферою, яке завжди містить не тільки запобіжний (попереджувальний) вплив і управління процесом вироблення соціальної політики держави, але й управління за результатами або відхиленнями.

В Україні комплексні дослідження щодо виявлення джерел внутрішніх та зовнішніх загроз держави були розпочаті з 1994 р. Фундаментальні та прикладні дослідження дозволили встановити, що найістотнішими в Україні стали наростаючі внутрішні загрози, небезпечні як за своїм змістом, так й за своєю тривалістю. Як визначалося у дослідженнях, найбільшою загрозою поставала криміналізація суспільства, що зачіпала практично всі сфери життя, а також тінізація економіки.

У затвердженій на початку 1997 р. Концепції (основах) державної політики національної безпеки України [3] значне місце посідає визначення загроз для держави в економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній та інформаційній сферах, що за своєю суттю виявлялися взаємозалежними.

Дослідження соціальної безпеки дозволяють визначати найвагоміші загрози з огляду на те, що безпека в соціальній сфері по суті інтегрує деякі загрози, що стосуються інших сфер життя держави. Загрози (у деяких авторів – виклики: термін застосовується як синонім) соціальної безпеки не можна розглядати як нерозвинуті загрози, не кожний виклик переростає в загрозу [1, с.73]. Важливо не допустити переростання виклику в загрозу, оскільки завчасне її попередження ефективніше, ніж ліквідація наслідків.

Метою дослідження є визначення найвагоміших загроз соціальній безпеці з огляду на те, що безпека в соціальній сфері по суті інтегрує деякі загрози, що стосуються інших сфер життя держави.

Викладення основного матеріалу. Обґрунтування отриманих результатів. Основними вимогами соціальної безпеки є планування, організація та управління процесами соціально-економічного розвитку. Різноманітні загрози, що протидіють соціальній безпеці України, можуть бути ліквідовані або пом'якшені в разі дотримання певних принципів і критеріїв.

Принципами соціальної політики держави є:

- соціальна солідарність усіх верств населення;
- індивідуальна відповідальність за свій матеріальний стан (самозахист населення), справедливість;
- соціальне партнерство;
- право на працю й достойну винагороду за працю;
- доступність освіти, охорони здоров'я, медичних послуг;

матеріальне забезпечення у похилому віці;

- доступність пристойних житлових умов проживання;
- свобода вибору професії, місця проживання;
- право на професійні об'єднання.

Принципами забезпечення соціальної безпеки України є верховенство закону; демократичність, підзвітність і відкритість суб'єкта господарської діяльності, держави та суспільства, їхня взаємна відповідальність; превентивність; своєчасність, оперативність і адекватність заходів щодо забезпечення безпеки в соціальній сфері.

Останніми роками органи державної влади України прийняли ряд нормативно-правових документів, що сприяють визначенню пріоритетів у соціальній сфері. Зокрема, в Законі України „Про основи національної безпеки України”, що прийнятий у 2003 р., визначено основні напрями політики з питань національної безпеки в Україні в соціальній сфері. Це:

- істотне посилення соціальної складової економічної політики, реальне підвищення життєвого рівня населення, передусім на основі піднесення вартості оплати праці, своєчасної виплати заробітної плати та гарантованих законом соціальних виплат, посилення цільової спрямованості матеріальної підтримки, зниження рівня безробіття;
- створення умов для подолання бідності і надмірного майнового розшарування в суспільстві;
- збереження та зміцнення демографічного та трудових ресурсного потенціалу країни; подолання кризових демографічних процесів;
- створення ефективної системи соціального захисту людини, охорони та відновлення її фізичного та духовного здоров'я, ліквідації алкоголізму, наркоманії, інших негативних явищ;
- ліквідація безоглядності, безпритульності та бродяжництва серед дітей та підлітків [4, с.23].

Відповідно до цього ж закону, основними загрозами національній безпеці в соціальній сфері є: невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення...; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків населення; прояви моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової безоглядності, безпритульності, бродяжництва [4, с.20-21].

В Законі України „Про Стратегію національної безпеки України” від 12.02.2007 р. (далі - Стратегія) визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз [5].

Головною метою Стратегії є забезпечення такого рівня національної безпеки, який би гарантував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій та авторитету Української держави у сучасному світі.

Досягнення мети соціальної політики держави можливе через:

- реалізацію державної політики національної безпеки, яка передбачає утвердження засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової, конкурентоспроможної держави;
- формування соціально орієнтованої ринкової економіки;
- зміцнення науково-технологічного потенціалу, забезпечення інноваційного розвитку;
- зростання рівня життя і добробуту населення, забезпечення інформаційної безпеки, екологічно і техногенно безпечних умов життєдіяльності суспільства;
- встановлення гармонійних відносин з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена [5].

Стратегічною метою політики національної безпеки України в реалізації цілей соціальної політики держави є додержання прав і свобод людини і громадянина, створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення. В пункті 3.5 Стратегії визначається, що досягнення високих соціальних стандартів, вирішення на цій основі нагальних демографічних проблем передбачає реалізацію комплексних заходів щодо сприяння

зміцненню середнього класу та подолання бідності, гармонізацію

національних стандартів якості життя громадян з європейськими,

створення умов для зміцнення здоров'я нації та зменшення рівня

смертності населення, забезпечення доступності якісних медичних

послуг для усіх верств населення, забезпечення житлом громадян,

які потребують державної підтримки, здійснення реформи соціального

забезпечення, зокрема пенсійної реформи. Одним із пріоритетів діяльності органів державної влади стає подолання негативних тенденцій у розвитку демографічної ситуації, диспропорцій у міграційних процесах, відтоку за кордон кваліфікованих працівників, забезпечення на цій основі потреб економіки та соціальної сфери у трудових ресурсах.

В Стратегії визначені стратегічна мета, пріоритети та завдання держави щодо забезпечення національної безпеки в соціальній сфері (НБУСС) (рис. 1).

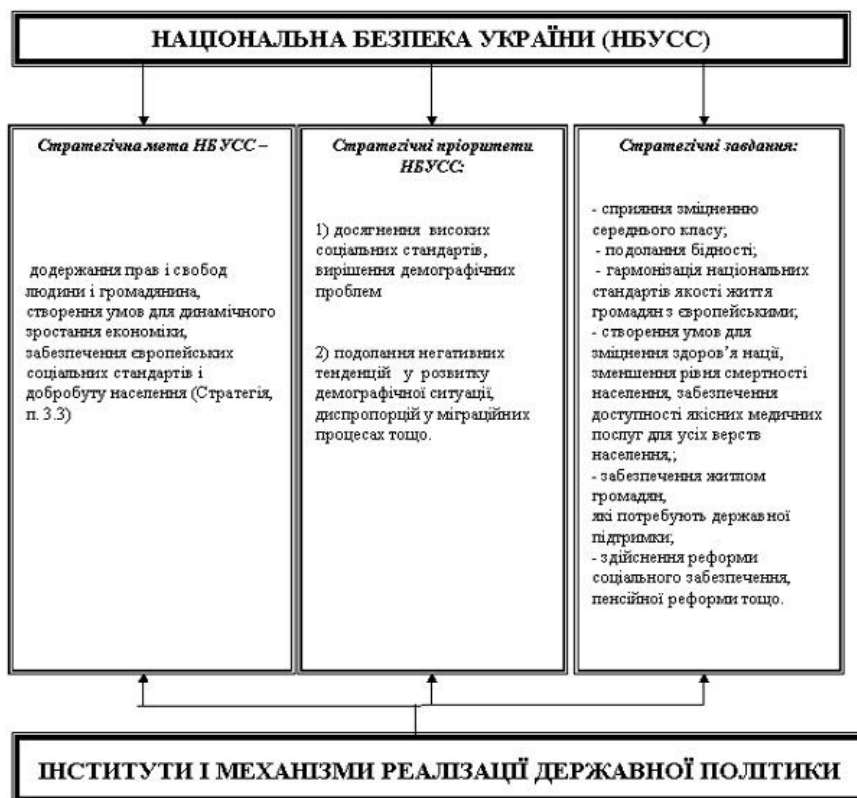

Рис. 1. Засади забезпечення національної безпеки в соціальній сфері

В Стратегії також визначено ключові пріоритети в області державної політики у гуманітарній сфері, а саме: розвиток освіти і науки, реформування системи охорони здоров'я населення, захист вітчизняної культурної і духовної спадщини, покращання морального здоров'я нації, в тому числі шляхом впровадження дієвих механізмів утвердження сімейних цінностей та запобігання поширенню в засобах масової інформації проявів насильства, расової, етнічної та релігійної нетерпимості, моральної розбещеності тощо. Потребують невідкладного вирішення нагальні проблеми подолання бродяжництва та дитячої безпритульності.

Інститутами і механізмами соціальної політики держави є:

- обов'язкове соціальне страхування (пенсійне, медичне, тимчасової втрати працездатності, народження, на випадок безробіття, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання);

- добровільне соціальне страхування (пенсійне, медичне, по безробіттю, життя та здоров'я, майна);
- державна соціальна допомога (грошові виплати, допомоги та компенсації вразливим верствам населення);
- державні соціальні гарантії (безплатної медичної допомоги, безплатної освіти, доступного житла, доступних культурних і оздоровчих закладів);
- послуги громадських організацій (спілки споживачів, спілки інвалідів, спілки чорнобильців, спілки благодійних організацій) [6, с.326].

Актуальність вирішення суб'єктами соціальної політики держави поставлених завдань через застосування відповідних інститутів і механізмів коригується під впливом європейських та світових стандартів соціальної політики, так званою „Державою соціального добробуту”. Стан безпеки соціальної сфери суспільства визначається сучасним характером внутрішніх та зовнішніх загроз в їх загальному вигляді.

Загроза у широкому розумінні – це будь-який намір, можливість здійснити фізичну, матеріальну чи іншу шкоду суспільним чи особистим інтересам [7, с.18].

Враховуючи той факт, що система загроз національній безпеці дуже поширена, в даному дослідженні зупинимося лише на її соціальній складовій як небезпечної через можливість виникнення соціально-трудова конфліктів, активної, тісно пов'язаної з іншими складовими, та визначальної у сучасних умовах загрози. Виходячи з реальної конкретної ситуації в українській економіці у процесі її реформування, соціальній загрозі передують соціальні протиріччя. Соціальні протиріччя – це процеси, що „виникають при прагненні індивідів і соціальних груп задовольнити свої потреби за допомогою об'єктів і засобів, якими інші індивіди і групи також намагаються реалізувати свої інтереси” [6, с.171].

В соціальній сфері причиною виникнення протиріч стає розрив між декларуванням повноцінного соціального захисту і реальною беззахисністю громадян. Соціальні протиріччя часто приводять до соціальних конфліктів, під якими розуміється „вища стадія розвитку протиріч у системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів суспільства, яка характеризується максимальним підсиленням протилежних тенденцій і інтересів у поведінці індивідів і соціальних спільнот і супроводжується їх конфронтацією та боротьбою” [6, с.172]. Конфлікти вважаються природною частиною соціальних та трудових відносин. Лише під впливом низки відповідних чинників соціальні конфлікти та протиріччя набувають ознак загрози.

У Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007, зазначено, що життєво важливі національні інтереси України реалізуються у складному внутрішньому та зовнішньому середовищі, яке характеризується низкою викликів та загроз [8]. Соціальна реальність безумовно являє собою діалектику внутрішнього і зовнішнього. Внутрішні і зовнішні чинники є взаємозалежними й утворюють єдину систему узгодження різноманітних інтересів та їхніх протиріч. Тільки на аналітичному рівні, в абстрактній схематичній формі їх можна уявити окремо.

За деякими соціологічними оцінками ряд держав відноситься до суспільства «всебічного ризику», що є актуальним і для України. Такі автори, як О.В. Баранов [9], В.Б. Моторін [10], О.М. Яницький [11] та деякі інші фахівці з оцінки системних соціальних ризиків зазначають, що ризики складно передбачити, вони важко вимірюються в кількісному відображенні, є практично безадресними (невідомі джерело та суб'єкт відповідальності). Визначення гостроти викликів та загроз потребує розробки їх критеріїв. Критерії соціальної безпеки часто аналізуються з позиції виміру критеріїв економічної безпеки та є уніфікованими з апробованою системою критеріїв, що прийнята в країнах ЄС.

Наповнене ризиками, суспільство й детермінує майбутнє. Виробництво ризиків поступово витісняє виробництво благ. Як результат, ризики стають рутинною щоденністю, тому безпека, а не розвиток, стає нормою та організує структуру поведінки суспільства. Розвиток таких процесів впливає на те, що згодом ризики набувають ознак непередбачуваності, тому надалі поведінка суспільства стає все менше прогнозованою. Традиційні захисні функції щодо забезпечення стану безпеки все більше стають неефективними.

Поняття «ризик» і «загроза» на рівні словникових дефініцій є тотожними. Так, у словнику Ожегова С.І. «ризик» визначається як «можлива небезпека» [12, с.591], тоді як «загроза» має таке ж визначення – «можлива небезпека» [12, с.716].

Разом з тим, фахівці з теорії безпеки Ярочкін В.І. та Бузанова Я.В., вважають таке протиріччя цілковитим природним, пояснюючи різницю між «ризиком» та «загрозою» застосуванням відповідного терміна до забезпечення безпеки або попередження небезпеки на різних рівнях (мікро- та макрорівнях). Саме це протиріччя розглядається як одне з основних щодо проблеми забезпечення безпеки й передбачає необхідність вирішення однієї з найважливіших задач сек'юритології (забезпечення безпеки на мікрорівні) – розробки рекомендацій щодо забезпечення комплексної безпеки за конкретних соціально-економічних умов [13]. Розв'язання зазначеної проблеми під силу теорії управління ризиками. Розроблена в межах цієї теорії методологія дозволяє провести оцінку ризиків різноманітного походження, здійснити математичну обробку показників, що відповідають ризикам раціональних витрат, необхідних для зниження їх прийнятної розміру. Критерієм оптимальності витрат є максимально можливе зниження сумарного ризику за даної якості життя.

Разом з тим, застосування такого підходу можливе в соціально здоровому суспільстві й за відсутності військових дій. Якщо наявні форс-мажорні обставини (загроза війни, криміналізація суспільства, стихійні лиха тощо), використовують інші підходи та критерії для забезпечення безпеки людини, суспільства, держави.

Можна виділити наступні соціальні загрози на макрорівні: поглиблення майнового розшарування суспільства; низький рівень життя населення; високий рівень безробіття; трудова міграція; «вплив інтелекту»; загальна наркотизація молоді; руйнація системи підготовки фахівців робочих професій (профтехосвіта) тощо. На мезо-рівні можна враховувати такі загрози, як: зміни у рівні добробуту населення, спад виробництва, зміни у демографічній ситуації, зростання соціального напруження, криміналізація економіки, зміни у рівні економічної активності населення, зміни рівня та структури доходів і витрат населення тощо.

На рівні теорії державного управління актуальним є обґрунтування природного сполучення норм, цінностей політичної організації, потреб, інтересів індивіда та суспільства, їх урахування та задоволення в суспільно-політичній практиці – реальній соціальній політиці. Зниження якості життя вже стало реальною загрозою у суспільстві. Держава на макро- та мезорівнях не забезпечує громадян:

- матеріальними умовами життя (безпека праці, збалансованість сімейного бюджету);
- адекватним соціальним захистом населення (відповідність соціальних витрат потребам безпеки праці);
- наявністю державних програм щодо забезпечення безпеки праці;
- гласністю про стан здоров'я населення;
- публічним обговоренням динаміки травматизму на виробництві;
- доступністю реабілітаційних заходів співробітникам, незалежно від їх ролі та статусу, необхідних для відновлення здоров'я в результаті травмування на

виробництві [14].

Специфічним українським компенсаційним механізмом стала «тіньова» зайнятість економічно активного населення: дрібнооптова торгівля, додаткова зайнятість (сумісництво), різні види зайнятості, все те, що не потребує офіційного оформлення. Неформальний сектор частково компенсує потребу в нових робочих місцях. Водночас для діяльності у неформальному секторі характерні низька продуктивність, недостатній рівень доходів, незадовільні умови праці тощо.

Забезпечення безпеки людини стає однією з найважливіших задач правоохоронних органів. Зростання рівня злочинності виступає чинником соціального напруження. Поняття «захист прав людини», його зміст і сутність мають конкретне відображення у стані сучасного суспільства. Інституційна незавершеність соціальної, судової та адміністративної реформ сприймаються як вагома загроза безпеці. Сприйняття незахищеності людей від злочинних посягань формує у населення критичне ставлення до діяльності правоохоронних органів.

Висновки та перспективи подальших розробок. Аналіз загроз соціальної безпеки дозволяє робити висновки про перевагу загроз щодо зростання соціального напруження, погіршення демографічної ситуації, зниження рівня економічної активності в легальному секторі економіки тощо.

В транзитивний період виникає необхідність запобігання виникненню критичного стану небезпеки. Важливим чинником вирішення цієї задачі в соціальній сфері стає виваженість та обґрунтованість соціальної політики держави, що базується на фундаменті наукових досліджень і розрахунків.

Розв'язання проблем, які стосуються соціальної безпеки, має здійснюватись за такими основними напрямками державної політики, а саме: соціальний захист і регулювання доходів населення, регулювання рівня та якості життя населення, податкове регулювання економіки, державне регулювання цін та тарифів, фінансово-бюджетне регулювання економіки, соціальне партнерство тощо.

Необхідно створення надійних механізмів безпеки, які б надалі блокували або ліквідували негативні наслідки дії системи загроз соціальної безпеки України, система соціального захисту населення якої знаходиться на етапі свого реформування.

Соціальну безпеку можна визначити як „стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи і суспільства від зовнішніх та внутрішніх загроз” [15, с.97].

Соціальна безпека може бути розглянута при макро-рівневому підході як здатність її суб'єктів використовувати інструменти державного регулювання з метою протидії та запобігання впливу внутрішніх і зовнішніх загроз з метою забезпечення стабільної соціально-економічної ситуації в державі, створення цивілізованих умов життя громадян, реалізації стратегічних цілей соціальної політики з переважною орієнтацією на використання внутрішніх ресурсів [16].

Тому аналіз соціальної безпеки на макро- та мезо-рівні, особливо за умов макроекономічної нерівноваги в Україні, потребує виявлення внутрішніх і зовнішніх загроз, які, з одного боку, ускладнюють реалізацію всієї сукупності національних інтересів, а, з іншого боку, викликають необхідність у виявленні засобів їх мінімізації на всіх рівнях.

Відповідно цього визначення головною метою соціальної політики в державі можна вважати створення умов для посилення рівня соціального захисту та соціальної безпеки в суспільстві, досягнення соціальної злагоди, стабільності та соціальної цілісності [6, с.31].

Література:

1. Хомра О.У. Соціальна безпека: виклики, загрози, критерії / О.У.Хомра, Т.С. Русанова // Стратегічна панорама. – 2004. - № 1. – С. 73 – 79.
2. Куценко В.І., Остайфічук Я.В. Трансформація соціальної сфери України: регіональний аспект: Монографія / За ред. С.І. Дорогунцова. – К.: Оріяни, 2005. – 400 с.
3. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р. № 397 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 10. – Ст.85.
4. Закон України „Про основи національної безпеки України” від 19.06.2003 р. № 964 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - № 39. – Ст.351. – (із змін. Та допов.).
5. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.2007 р. № 105 // Офіційний вісник України. – 2007. - № 11. – Ст. 389.
6. Гриненко А.М. Соціальна політика: Навч.-метод. посіб. – К.: КНЕУ, 2003. – 309 с.
7. Передборський В.А. Економічна безпека держави: Моногр. – К.: Кондор, 2005. – 614 с.
8. Сухоруков А.І. Економічна безпека України в умовах сучасних гео економічних змін // Стратегічна панорама. – 2007. - № 2. – С. 30 – 44.
9. Баранов А.В. Социальные проблемы депопуляции и старения электората // Социология и общество: Тез. докл. Первого Всероссийского социологического Конгресса. – СПб.: 2000. – С.28 – 29.
10. Моторин В.Б. Риск в профессиональной деятельности: основные факторы и особенности проявления: Автореф. дис. ...докт.социол.наук: 22.00.04 / Санкт-Петербург. Гос. Ун-т. – СПб.: СПбГУ МВД РФ, 2002. – 45 с.
11. Яницкий О.Н. Социология риска / РАН. Ин-т социологии. – М.: LVS, 2003. – 191 с.
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю.Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 1986. – 797 с.
13. Ярочкин В.И. Теория безопасности / В.И.Ярочкин, Я.В.Бузанова. – М.: Академический Проект; Фонд Мир, 2005. – 176 с. – («Технология безопасности»).
14. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення /В.Т.Шлемко, І.Ф.Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
15. Гошовська В.А. Соціальна домінанта національної безпеки // Стратегічна панорама – 2003. - №2. – С.94 - 99.
16. Яценко Н.М. Регіональна економічна безпека у контексті національної економічної безпеки // Актуальні проблеми економіки. – 2002. - № 2. – С. 3 – 6

Стаття надійшла до редакції 01.02.2010 р.